

Έθνος Πολιτών και Κοινωνία Εθνών

Τα τελευταία περίπου είκοσι χρόνια, η μελέτη του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης και τα κείμενα που το διαπραγματεύονται γνωρίζουν μια εκρηκτική άνθηση και έχουν συμβάλει στη δημιουργία μιας μακροσκελούς διεθνούς βιβλιογραφίας. Είναι κοινός τόπος πια ανάμεσα στους μελετητές να ξεκινούν εισηγήσεις επί του θέματος τονίζοντας απολογητικά την έλλειψη κοινά αποδεκτών ορισμών καθώς και τη σύγχυση που συχνά περιβάλλει την ευρύτετη χρήση (αν όχι κατάχρηση) του όρου «παγκοσμιοποίηση» σε συνάρτηση με μια πληθώρα φαινομένων. Οι δυσκολίες που συναντούν προσπάθειες προς έναν αναλυτικά χρήσιμο ορισμό του είναι κατανοητές, δεδομένης της ετερογένειας των φαινομένων και διαδικασιών που συγκαταλέγονται στον όρο αυτό, και ίσως όχι τόσο άκαρπες όσο συχνά επισημαίνεται. Η χρονική αφετηρία της παγκοσμιοποίησης ως σύγχρονου φαινομένου τοποθετείται στην οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1970 και εν συνεχεία στην άνοδο του φιλελευθερισμού ως ανερχόμενης οικονομικής θεωρίας και πολιτικής. Η περίοδος αυτή συνέπεσε χρονικά (και ίσως όχι τυχαία) με την αποκλιμάκωση του Ψυχρού Πολέμου (ditente), ενώ η οριστική και συμβολική λήξη του τελευταίου με την πτώση του τείχους του Βερολίνου το 1989 σήμανε μια νέα ώθηση στις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης. Η γενική αντίληψη ότι οι εντατικές διαδικασίες ενσωμάτωσης και αλληλεξάρτησης που υφίσταται η διεθνής οικονομία αίρουν τα υπάρχοντα σύνορα του έθνους-κράτους¹ και συμβάλλουν στην πτώση του ως θεμελιακής μονάδας οργάνωσης και εξουσίας τυγχάνει τόσο ενθουσιώδης αποδοχής όσο και ρητής αμφισβήτησης. Η έντονη αντιπαράθεση είναι ενδεικτική της συνθετότητας του θέματος και πηγάζει από ποικίλες και διαμετρικά αντίθετες ερμηνείες των εμπειρικών δεδομένων. Η αποδοχή ότι διανύουμε μία περίοδο παγκόσμιας ενσωμάτωσης που δραστικά επαναπροσδιορίζει το διεθνές καπιταλιστικό σύστημα, θεμελιωμένο στο εθνικό κράτος, προϋποθέτει μια ριζική ρήξη με βασικές κατηγορίες κοινωνικής, πολιτισμικής και πολιτικής σκέψης και πράξης, που πάγια (και φαινομενικά ανεξίτηλα) επικεντρώνονται στο τελευταίο.

Με αφορμή το συνέδριο «Η Δημοκρατία πέρα από το Έθνος-Κράτος: οι Προοπτικές μιας Μετα-εθνικής Παγκόσμιας Τάξης», που οργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης στο Πάντειο Πανεπιστήμιο στις 5-7 Οκτωβρίου, το άρθρο αυτό επιχειρεί μια γενική και καθαρά περιγραφική ανασκόπηση του όρου και τις συνέπειές του για το έθνος-κράτος. Το πρώτο μέρος κάνει μια αναδρομή στις ποικίλες έννοιες με τις οποίες συναντούμε τον όρο «παγκοσμιοποίηση» μέσα από το πρίσμα της πολιτικής οικονομίας, των διεθνών σχέσεων και της κοινωνιολογίας. Αναφέρεται στα κύρια ερωτήματα που εγείρει η κάθε επιστήμη και στην αντιπαράθεση των σχετικών απόψεων και επιχειρημάτων. Το δεύτερο κομμάτι τοποθετεί την παγκοσμιοποίηση στο πλαίσιο των ανακατατάξεων τις τελευταίες δεκαετίες στην Ευρώπη. Επισημαίνει τις επιπτώσεις της στο εθνικό κράτος σε σχέση με την πτώση των σοσιαλιστικών καθεστώτων στην ανατολική και κεντρική Ευρώπη, και με την ενοποίηση της δυτικής και νότιας Ευρώπης μέσα από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Η τελευταία αποτελεί όχι μόνο το πιο εξελιγμένο δείγμα των διαδικασιών που συνιστούν την παγκοσμιοποίηση αλλά ταυτόχρονα (και ίσως παραδόξως) το πιο συστηματικό και οργανωμένο εγχείρημα αντιμετώπισης της τελευταίας. Το τρίτο και τελευταίο μέρος επιχειρεί μια υποτυπώδη ερμηνεία αυτών των εξελίξεων και περιγράφει μερικά από τα βασικά ζητήματα ανασυγκρότησης που αντιμετωπίζει η «Νέα» Ευρώπη με αναφορές σε εισηγήσεις του προαναφερθέντος συνεδρίου.

1. Οι προσεγγίσεις των κοινωνικών επιστημών: • πολιτική οικονομία, διεθνείς σχέσεις και κοινωνιολογία.

Η πολιτική οικονομία, οι διεθνείς σχέσεις και η κοινωνιολογία προσεγγίζουν την παγκοσμιοποίηση υπό το πρίσμα των κύριων ενδιαφερόντων και αντικειμένων μελέτης τους, οι γραμμές όμως που τις διαχωρίζουν παύουν να είναι ευδιάκριτες. Η προσπάθεια

κατανόησης ενός τόσο σύνθετου φαινομένου «σπρώχνει» την καθεμία στα όριά της, αναδεικνύοντας τις διαχωριστικές γραμμές και απαιτώντας το συνδυασμό και την ταυτόχρονη συνδρομή τους.

Δεν είναι τυχαία η εμφάνιση των διεπιστημονικών κατευθύνσεων (interdisciplinary approaches) τα τελευταία δεκαπέντε περίπου χρόνια ως ανερχόμενη επιστημολογία (epistemology) με διευρυνόμενη απήχηση. Η συνοπτική παρουσίαση που ακολουθεί σε δύο μέρη είναι ένα οδοιπορικό στην έννοια της παγκοσμιοποίησης στις προαναφερθείσες επιστήμες καθώς και στις θεωρίες που επιχειρούν να την προσεγγίσουν. Να σημειωθεί ότι πέρα από εκλεκτική, η παρουσίαση είναι και εξαιρετικά απλουστευμένη και δεν αποδίδει την πλούσια περιγραφή και τις λεπτομερείς αναλύσεις που συναντά κανείς στις πολυάριθμες μελέτες επί του θέματος(1).

A. Υφίσταται η παγκοσμιοποίηση;

Κατά βάση η παγκοσμιοποίηση περιλαμβάνει μια σειρά από οικονομικές διαδικασίες και μεταβολές που παρατηρούμε τις τελευταίες δεκαετίες. Αυτές είναι η ραγδαία αύξηση του διεθνούς εμπορίου, η μεταβαλλόμενη οργάνωση και ο καταμερισμός της παραγωγής από πολυεθνικές εταιρείες, η ελεύθερη κίνηση του κεφαλαίου (capital mobility) και οι χρηματιστικές συναλλαγές σε πλανητικό επίπεδο. Αναφέρεται επίσης στην εντατικοποίηση του διεθνούς ανταγωνισμού και των σχέσεων αλληλεξάρτησης (interdependence) ανάμεσα στα κράτη και τις επιμέρους εθνικές οικονομίες(2). Άμεσα συνδεδεμένα με την επανάσταση στις επικοινωνίες και την υψηλή τεχνολογία που επιτρέπουν την ταχύτατη μεταφορά δεδομένων ανά τον κόσμο, τα φαινόμενα αυτά συχνά, όπως υποστηρίζουν πολλοί, ξεπερνούν τη δυνατότητα ελέγχου και ρύθμισης από το κράτος. Μέσα στο πλαίσιο των νέων αυτών συνθηκών, ο όρος «παγκοσμιοποίηση» χρησιμοποιείται συχνά για να χαρακτηρίσει τις πιέσεις και την υπάρχουσα τάση για απελευθέρωση της αγοράς (liberalization, deregulation), τις ιδιωτικοποιήσεις επιχειρήσεων και την υποχώρηση κρατικών λειτουργιών όπως αυτών που σχετίζονται με την κοινωνική ασφάλεια. Σε μια πιο ακραία και εμφανώς πολιτικά στρατευμένη μορφή, η παγκοσμιοποίηση φέρεται να αντιπροσωπεύει μια ευρύτερη αναδιατύπωση των όρων εργασίας, που αποδοκιμάζει ή θεωρεί απαρχαιωμένο τον εργατικό συνδικαλισμό (και κατεπέκταση τις ευρύτερες μορφές συλλογικής δράσης), εξαίρει τον ατομικισμό και αναδεικνύει την αγορά ως κεντρικό θεσμό.(3)

Ο βαθμός όμως στον οποίο υφίστανται πράγματι οι προαναφερθείσες διαδικασίες, όπως και η υποτιθέμενη καινοτομία τους, δεν βρίσκει σύμφωνους τους μελετητές της πολιτικής οικονομίας. Οι απόψεις διίστανται για το αν η παγκοσμιοποίηση σηματοδοτεί τη μετάβαση του καπιταλισμού σε μία ριζικά νέα, μετα-βιομηχανική μορφή, αν οι εθνικές κυβερνήσεις εξακολουθούν να έχουν «στα χέρια τους» τον αποτελεσματικό έλεγχο των οικονομικών δραστηριοτήτων, και αν ο διεθνής ανταγωνισμός όντως επιβάλλει τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας και των εθνικών οικονομικών στρατηγικών. Αυτά είναι κάποια από τα ερωτήματα όπως τα συνοψίζουν στην εισαγωγή τους οι Ντέιβιντ Χελντ και Άντονι Μαγκρού.(4) Κανείς δεν αμφισβητεί τις τεράστιες αλλαγές που υφίσταται η οικονομία του πλανήτη σήμερα, όμως οι μελετητές χρησιμοποιούν ξεχωριστούς αναλυτικούς ορισμούς για να τις κατανοήσουν και ερμηνεύουν με διαφορετικό τρόπο τα εμπειρικά δεδομένα. Παρατηρούμε όντως μία διαδικασία παγκοσμιοποίησης άνευ ιστορικού προηγούμενου;

Από τη μια πλευρά, η άποψη των σκεπτικιστών, έτσι όπως χαρακτηριστικά διατυπώνεται από τους Πολ Χιρστ και Γκράχαμ Τόμπσον (1999), αμφισβητεί ότι ο πλανήτης μας γνωρίζει μια καινοφανή διαδικασία παγκοσμιοποίησης. Ισχυρίζονται ότι το μέγεθος και η γεωγραφική έκταση του εμπορίου, των ροών κεφαλαίου και των μεταναστευτικών κινήσεων σήμερα είναι πιο περιορισμένα σε σύγκριση με την περίοδο 1890-1914. Υποστηρίζουν ότι σήμερα μπορούμε να μιλάμε για μια έντονα διεθνοποιημένη (internationalized) αλλά όχι παγκοσμιοποιημένη (globalized) (5), ούτε και ιστορικά πρωτοφανή, πλανητική οικονομία. Αν και χαρακτηρίζεται από πολλαπλασιαζόμενους δεσμούς και έντονους ρυθμούς συναλλαγών, δεν έχει τη συνοχή ή το βαθμό ενσωμάτωσης που χαρακτηρίζει την εθνική οικονομία, η οποία παραμένει η

αφετηρία και ο τελικός προορισμός τους. Οι διαδικασίες και τα αποτελέσματά της οφείλονται στις αποφάσεις των επιμέρους κρατών και τις επιδόσεις των εθνικών οικονομιών, που είναι οι συστατικές και θεμελιώδεις μονάδες της. Στην πράξη, τη διεθνή αυτή οικονομία ορίζουν καθοριστικά τα εθνικά συμφέροντα και οι κυβερνήσεις των πλουσιότερων κρατών (η Ομάδα των 7, G7). Πολλά κράτη έχουν προσχωρήσει στη σύσταση περιφερειακών μπλοκ αποβλέποντας στην αποτελεσματικότερη εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους και στην ενδυνάμωσή τους απέναντι στον παγκόσμιο ανταγωνισμό. Ο μεγαλύτερος όγκος των συναλλαγών και του εμπορίου κινείται μεταξύ των τριών ισχυρών μπλοκ της Ευρωπαϊκής Ένωσης, της Αμερικής και της Ασίας-Ειρηνικού, ενώ τα υπόλοιπα κράτη παραμένουν στο περιθώριο, επομένως δεν μπορούμε να μιλάμε για μια γενικευμένη παγκοσμιοποίηση. Όσον αφορά το κράτος πρόνοιας, οι Χίτλερ και Τόμπσον απαντούν πως δεν παρατηρούμε την υποχώρησή του αλλά μια διαφοροποιημένη πολιτική (που πάντα υπήρχε) η οποία πηγάζει από τις διαφορετικές εκτιμήσεις και τους προσανατολισμούς των επιμέρους κρατών και κυβερνήσεων.

Παρά την προσχώρησή τους σε διεθνείς οργανισμούς και ποικίλες μορφές οικονομικής συνεργασίας και αλληλεξάρτησης, τα κράτη, κατά την ίδια άποψη, παραμένουν οι κύριοι δρώντες και ρυθμιστές στο διεθνή στίβο, ακόμη και μέσα από τους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η σύγχρονη διεθνής οικονομία δεν υπονομεύει την εθνική κυριαρχία (national sovereignty), μια άποψη υπέρ της οποίας τάσσονται σθεναρά και οι διεθνολόγοι της σχολής του ρεαλισμού. Σύμφωνα με τον Στήβεν Κράσνερ, η εθνική κυριαρχία έτσι όπως θεσμοθετήθηκε με τη Συνθήκη της Βεσφαλίας στα τέλη του 17ου αιώνα ποτέ δεν ήταν ούτε και λειτούργησε ως άκαμπτη και απαραβίαστη αρχή. Η ελαστικότητά της, που παρατηρούμε στην πράξη και στη διεθνή πολιτική και σήμερα, δεν αποδυναμώνει τα κράτη αλλά, αντιθέτως, τους επιτρέπει να προσαρμόζονται στις μεταβαλλόμενες συνθήκες έτσι ώστε να επιβεβαιώνουν και να διατηρούν την ισχύ τους.⁽⁶⁾

Σε αντίθεση με τη διεθνοποιημένη οικονομία, προϊόν των αυξανόμενων και διευρυνόμενων δεσμών ανάμεσα σε ξεχωριστά κράτη στο υπάρχον διεθνές πλαίσιο, η έννοια της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας προϋποθέτει την ύπαρξη ενός συνόλου, μιας σειράς υπερεθνικών δραστηριοτήτων με αρκετή συνοχή ώστε να μπορούν να οριστούν ως μία ενότητα. Τα αποτελέσματα, τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και οι κανονικές λειτουργίες της τελευταίας δεν ανάγονται πλέον στις αποφάσεις και στρατηγικές των επιμέρους εθνικών οικονομιών, οι οποίες διαπερνώνται σε τόσο μεγάλο βαθμό από διεθνείς πιέσεις και επιταγές που χάνουν την υπόστασή τους ως αυτόνομων και ξεχωριστών μονάδων.⁽⁷⁾ Οι εθνικές στρατηγικές (δημόσιες και ιδιωτικές) προσδιορίζονται από το διεθνές πλέγμα σχέσεων, διεθνών οργανισμών και συμφερόντων, κύριοι φορείς των οποίων δεν είναι πλέον τα κράτη αλλά οι πολυεθνικές εταιρείες (multinational corporations, MNCs). Οι τελευταίες έχουν μετατραπεί σε υπερεθνικές (transnational corporations, γνωστές ως TNCs) και συγκροτούν τους κύριους δρώντες του διεθνούς συστήματος υποσκελίζοντας τα κράτη. Η διακυβέρνηση και διαχείριση μια τέτοιας παγκοσμιοποιημένης οικονομίας σε εθνικό επίπεδο είναι από ριζικά προβληματική έως ανέφικτη.

Στην ύπαρξη μιας τέτοιας οικονομίας αναφέρονται οι υποστηρικτές της άποψης ότι η παγκοσμιοποίηση υφίσταται ως ένα νέο φαινόμενο που δεν μπορεί να χαρακτηριστεί απλά ως διεθνοποίηση. Τονίζουν την ιστορικά πρωτοφανή κλίμακα, την ταχύτητα και το μέγεθος των οικονομικών συναλλαγών σήμερα σε σύγκριση με την περίοδο 1890-1914, τα οποία επιφέρουν έναν καινοφανή βαθμό ενσωμάτωσης στην πλανητική οικονομία.⁽⁸⁾ Η καινοτομία της σημερινής κατάστασης δεν είναι μόνο ποσοτική αλλά χαρακτηρίζεται από βαθιά ποιοτικές μεταβολές, όπως η ριζική αναδιοργάνωση της παραγωγής και του διαχωρισμού εργασίας μέσα στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων των πολυεθνικών εταιρειών και τις νέες μορφές κοινωνικής ιεράρχησης που παράγεται. Εντυπωσιακή είναι επίσης η διευρυνόμενη δυνατότητα για διασυνδέσεις και αλληλεπιδράσεις μεταξύ των τοπικών οικονομιών με την παγκόσμια οικονομία, κάτι που δημιουργεί νέα δεδομένα όσον αφορά την άσκηση εξουσίας και την κοινωνική συμμετοχή. Η «νέα» αυτή οικονομία χαρακτηρίζεται από τη μετάβαση του καπιταλισμού

σε ένα μετα-βιομηχανικό στάδιο στο οποίο επικρατούν οι υπηρεσίες και οι πληροφορίες, και στο οποίο οι ταχύτατες ροές του κεφαλαίου το αποκόπτουν από τις εδαφικές συντεταγμένες και τα φυσικά όρια της γεωγραφίας και του χρόνου.

Η παγκοσμιοποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων με την προαναφερθείσα έννοια υπερβαίνει τις δυνατότητες ελέγχου και διαχείρισης των εθνικών κυβερνήσεων, οι οποίες μεταβιβάζονται όλο και περισσότερο στους διεθνείς οργανισμούς (Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, κ.λπ.) και στους πολυμερείς (multilateral) θεσμούς (ΕΕ). Οι έντονες σχέσεις αλληλεξάρτησης και τα σύνθετα δίκτυα μεταφοράς και επικοινωνιών είναι αδύνατον να οριοθετηθούν από τα σύνορα του κράτους και της εθνικής οικονομίας τα οποία καλούνται συνεχώς να προσαρμοστούν στις ταχύτατα μεταβαλλόμενες συνθήκες. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, διεθνολόγοι ειδικοί της πολιτικής οικονομίας, όπως η Σούζαν Στρέιντζ, βλέπουν μια αδιάλειπτη πτώση του κράτους και της εθνικής κυριαρχίας εν όψει της ελεύθερης και ανεξέλεγκτης δραστηριότητας των πολυεθνικών.⁽⁹⁾ Σύμφωνα με μια πιο μετριοπαθή και ενδιάμεση θεώρηση, όπως του Ρόμπερτ Κόχεν, τα έθνη-κράτη δεν έχουν ούτε απωλέσει ούτε εγκαταλείψει την ισχύ τους ως κυρίων δρώντων του διεθνούς συστήματος. Για να μπορέσουν όμως να διεκδικήσουν αποτελεσματικά τα συμφέροντά τους, όπως και για να αντιμετωπίσουν τα μεγάλα και άνευ συνόρων προβλήματα οικολογικής φύσης, τρομοκρατίας, διακίνησης όπλων και ναρκωτικών, κ.λπ., έχουν προσχωρήσει σε ένα σύνθετο πλέγμα διεθνών οργανισμών, οικονομικών συνεργασιών και αλληλεξαρτήσεων. Αυτές κατ' ανάγκη επαναπροσδιορίζουν ουσιαστικά, δίχως όμως να τους στερούν απαραίτητα, την εθνική κυριαρχία.⁽¹⁰⁾

Η παραπάνω επιχειρηματολογία για το αν, σε τι βαθμό και με ποιον τρόπο υφίσταται η παγκοσμιοποίηση ανάγεται ουσιαστικά σε μια αντιπαράθεση για το τι συμβαίνει στο έθνος-κράτος και στην κυριαρχία του, αν διατηρείται ακλόνητο, συρρικνώνεται ή εκλείπει. Απόψεις που βλέπουν η ύφεσή του να επίκειται είναι ίσως πρόωρες, δεδομένου του πόσο βαθιά είναι ριζωμένο ως μονάδα οργάνωσης, πολιτικής αρχής στο διεθνή χώρο, όπως επίσης και ως βάση πολιτισμικής και συλλογικής ταυτότητας βασισμένης όχι μόνο ή απαραίτητα στην εθνική καταγωγή αλλά και σε μια σειρά δικαιωμάτων, νόμων και κοινωνικών αξιών. Έχοντας μια τόσο πυκνή και πολύμορφη υπόσταση, το εθνικό κράτος έχει πράγματι τεράστιες δυνατότητες προσαρμογής και ανασυγκρότησης όπως επισημαίνουν οι σκεπτικιστές και οι μελετητές της σχολής του ρεαλισμού. Οι διαδικασίες μετασχηματισμού όμως που ήδη υφίσταται θέτουν ερωτήματα για τη μέχρι τώρα δεδομένη αντιστοιχία πολιτικής αρχής και οικονομικής οργάνωσης, κρατικής νομιμότητας και πολιτισμικής ταυτότητας, όπως και για τις βάσεις της κοινωνικής συνοχής του και τη φύση των συνόρων που το προσδιορίζουν. Όπως θα δούμε και στα υπόλοιπα κομμάτια του άρθρου αυτού, οι θεμελιώδεις αυτοί συσχετισμοί που δίνουν «σάρκα και οστά» στο εθνικό κράτος αποσταθεροποιούνται και ριζικά επαναπροσδιορίζονται. Το γενικό ερώτημα για τις επιπτώσεις στο εθνικό κράτος είναι δευτερεύον ζήτημα, ερμηνείας ή ίσως και ιδεολογικής ταύτισης.

Οι αναφορές στην παγκοσμιοποίηση λαμβάνουν επίσης συχνά έντονο ιδεολογικό χαρακτήρα, θεωρώντας δεδομένη την ύπαρξή της και μετατοπίζοντας τη διαμάχη στο αν είναι επιθυμητή ή, αντιθέτως, απευκταία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι ενθουσιώδεις υπέρμαχοι της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, που τη θεωρούν ως φορέα εκδημοκρατισμού και δημιουργίας μιας οικουμενικής κοινότητας μέσω της αποδοχής των αξιών της αγοράς, της φιλελεύθερης δημοκρατίας και συγκεκριμένων αντιλήψεων περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ευελπιστούν πως μια τέτοια οικουμενική κοινότητα θα απελευθερώσει τους λαούς από τις παραδόσεις και τον τοπικισμό επιτρέποντάς τους να υπερβούν τον εθνικισμό. Με αυτή την έννοια, η παγκοσμιοποίηση συχνά θεωρείται και ως ένδειξη και επιβεβαίωση της αμερικανικής ηγεμονίας, ως πανάκειας, όχι μόνο για ζητήματα διεθνούς συνεργασίας, όπως το περιβάλλον, αλλά και για προβλήματα όπως ο πολιτικός αυταρχισμός και ο κρατικός συγκεντρωτισμός.⁽¹¹⁾ Η άποψη αυτή είναι κατά μία έννοια προέκταση της θεωρίας του εκσυγχρονισμού (modernization theory), η πολιτική ορθοδοξία των δεκαετιών του 1950 και 1960, που πρόβαλλε τη βιομηχανική και οικονομική ανάπτυξη ως μια ανάλογη πανάκεια.

Σε αντίθεση, επικριτές της παγκοσμιοποίησης, λιγότερο ή περισσότερο επηρεασμένοι από το μαρξισμό, τη θεωρούν ως μετάβαση σε ένα νέο στάδιο του καπιταλισμού, μιας πιο στυγνής και ανεξέλεγκτης μορφής που βασίζεται στην αχαλίνωτη κερδοσκοπία του χρηματοοικονομικού κεφαλαίου, και σε τρόπους οργάνωσης της παραγωγής που καταστρατηγούν τον εργατικό συνδικαλισμό και τη συλλογική δράση. Τα οφέλη της ανάπτυξης και ο πλούτος, όπως υποστηρίζουν, κατανέμονται όλο και πιο άνισα, βαθαινόντας τις υπάρχουσες ανισότητες σε εθνικό και διεθνή επίπεδο (ανάμεσα στα τρία πλούσια και ισχυρά μπλοκ και στον υπόλοιπο κόσμο) και δημιουργώντας νέες ιεραρχίες.⁽¹²⁾ Δεν χρειάζεται να ταυτίζεται κανείς με την άποψη ότι η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας είναι ένα άλλοθι της νεοφιλελεύθερης δεξιάς ή μια άλλη «συνωμοσία» του καπιταλισμού, για να είναι σκεπτικός απέναντι στην άκρατη υπεράσπισή της. Πέρα από ένα φαινόμενο που μπορεί να υφίσταται και να εκτιμηθεί με βάση κάποια εμπειρικά δεδομένα, η έννοιά της γίνεται προβληματική όταν εμπεδώνεται ως μορφή σκέψης και νομοτελειακής διαδικασίας.

Β. Επιταγή της οικονομίας ή ανασυγκρότησης της κοινωνίας

Παρά τις ουσιαστικές αντιθέσεις τους, οι προαναφερθείσες νεομαρξιστικές και νεοφιλελεύθερες απόψεις διαπερνώνται από κοινού από μια ματεριαλιστική λογική που αποδίδει τα πολιτικά δρώμενα και κοινωνικά-πολιτισμικά φαινόμενα στις επιταγές και λειτουργίες της οικονομίας. Με μια απλουστευμένη διατύπωση, οι λειτουργίες αυτές θεωρούνται ότι καθορίζουν ολοκληρωτικά και σχεδόν αναπόφευκτα τις πολιτικές στρατηγικές και αποφάσεις, τις κοινωνικές δομές, ακόμη και την πολιτισμική ταυτότητα. Σε κάποιες εκφάνσεις της, η λογική αυτή παίρνει ντετερμινιστικό χαρακτήρα (determinism) που παγιώνει τη σκέψη και την πράξη. Μέσα απ' αυτό το πρίσμα, «η παγκοσμιοποίηση αποκτά την υπόσταση μιας ιδεολογίας που την παρουσιάζει ως τετελεσμένη, ως τη λογική και αναπόφευκτη μετεξέλιξη των πανίσχυρων δυνάμεων της αγοράς... η επικράτησή τους θεωρείται αναγκαία και επικερδής ενώ τα κράτη και το διεθνές σύστημα υπάρχουν κυρίως για να υπηρετήσουν και να εξασφαλίσουν αυτή τη λογική της αγοράς».⁽¹³⁾ Όπως τονίζει επικριτικά ο πολιτικός επιστήμονας Ρόμπερτ Κοξ, «η προσαρμογή στον παγκόσμιο ανταγωνισμό είναι η νέα κατηγορική επιταγή».⁽¹⁴⁾ Ο σκεπτικισμός απέναντι στο ματεριαλισμό και την υποτιθέμενη αυτοτελή λογική της οικονομίας βρίσκει απήχηση και θεωρητική στήριξη στο χώρο της κοινωνιολογίας, όπου το κατεξοχήν αντικείμενο μελέτης είναι η δημιουργία και αλλαγή των κοινωνικών μορφών ως αυτόνομα σχήματα.

Αμφισβητώντας τις ορθολογιστικές θεωρίες και την υλιστική λογική τους, οι λεγόμενες κοινωνικο-κονστρουκτιβικές προσεγγίσεις (social constructivist approaches) υποστηρίζουν πως οι ιδεολογικοί και κοινωνικοί παράγοντες επηρεάζουν εξίσου σημαντικά με τις υλικές μεταβλητές τη διαμόρφωση των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων και δομών.⁽¹⁵⁾ Αυτά συστήνονται μέσα από σύνθετες διαδικασίες και ένα πλέγμα δυνάμεων, συμπεριλαμβανομένης και της οικονομίας, δίχως όμως να ανάγονται νομοτελειακά και μονοδιάστατα σ' αυτήν. Το επίκεντρο του ενδιαφέροντος σ' αυτές τις προσεγγίσεις (που κυρίως συναντώνται στην κοινωνιολογία και την ανθρωπολογία, αν και έχουν επηρεάσει σημαντικά και τις πολιτικές επιστήμες) είναι οι επιπτώσεις στην κουλτούρα, καθώς και ο ρόλος του ατόμου, του πολιτισμού και της συλλογικής ταυτότητας ως ενεργών παραγόντων στον επαναπροσδιορισμό των υπαρχουσών δομών. Υπό το πρίσμα τους, οι λειτουργίες της παγκόσμιας οικονομίας της αγοράς και τα συμφέροντα του κεφαλαίου δεν μπορούν να εκτοπίσουν τις υπάρχουσες κουλτούρες και πολιτισμικές μορφές, ούτε να επιβάλουν ολοκληρωτικά συγκεκριμένες λογικές και σχηματισμούς συμφερόντων. Στο βαθμό όμως που οι σχετικές προσεγγίσεις ανάγουν την κατανόηση της πραγματικότητας στην ερμηνεία και ιδιαιτερότητα που προδιαγράφουν η συγκεκριμένη κουλτούρα και οι παραδόσεις μιας κοινότητας ή του μεμονωμένου ατόμου, όπως κάνουν μετα-δομικές (post-structural) και μεταμοντέρνες (postmodern) θεωρίες, τότε συμβάλλουν σε έναν ακραίο θεωρητικό κατακερματισμό. Προβάλλοντας μια εικόνα της πραγματικότητας τόσο ιδιοσυγκρασιακή, άκρως σχετική και έντονα διασπασμένη, αδυνατούν να διαγνώσουν και να εξετάσουν εμπειρικά τα ευρύτερα συστηματικά φαινόμενα, και, κυρίως, χάνουν εποπτεία των συσχετισμών εξουσίας.

Ανάμεσα στα δύο άκρα του ορθολογισμού και των μετα-δομικών θεωριών, γνωστοί κοινωνιολόγοι, όπως ο Άντονι Γκίντενς και ο Ούλριχ Μπεκ, επιχειρούν μια σύζευξη υλιστικών και ιδεατικών πολιτισμικών μεταβλητών οι οποίες επιδρούν από κοινού στη διαμόρφωση και αναπαραγωγή των δομών μέσα από την κοινωνική δράση (social action).

Ερμηνεύουν την παγκοσμιοποίηση όχι ως μια διαδικασία οικονομικής ομοιογενοποίησης, ούτε και πολιτισμικής-ιδεολογικής διαφοροποίησης, αλλά ως ένα πολύμορφο πλέγμα διαδικασιών που χαρακτηρίζονται ταυτόχρονα από ενσωμάτωση και διάσπαση. Αυτές οι διαδικασίες πηγάζουν όχι από τη λογική της οικονομίας αλλά από βαθιές αλλαγές που συντελούνται στους κόλπους των κοινωνιών και την ανάδυση νέων μορφών ατομικής και συλλογικής ταυτότητας.⁽¹⁶⁾

Μέσα στο πλαίσιο των εξελίξεων στην τεχνολογία, τις επικοινωνίες και τα μέσα πληροφόρησης, βλέπουν να αναδύεται μια ριζικά και ποιοτικά νέα κοινωνική υποκειμενικότητα (social subjectivity), που χαρακτηρίζεται από ευελιξία, ενδοσκόπηση (reflexivity) και αυτοκριτική. Οι γνωστικές λειτουργίες και κοινωνικές σχέσεις του ατόμου δεν αναπτύσσονται πλέον επηρεαζόμενες παθητικά από ολοκληρωτικά και δογματικά συστήματα σκέψης, περιορισμένες πηγές πληροφοριών και γνώσεων, ούτε από αντιλήψεις και πρακτικές που επιβάλλει η παράδοση. Με την εκμηδένιση του χρόνου και της απόστασης που η τεχνολογία κάνει εφικτή, οι εικόνες και οι πληροφορίες που μπορεί να δέχεται το άτομο ταυτόχρονα από διάφορα σημεία του πλανήτη αποκόπτουν (γνωστικά, φαντασιακά, κ.λπ.) σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική δραστηριότητα και εμπειρία του από το συγκεκριμένο γεωγραφικό τόπο και χώρο. Ενώ η πρώτη μπορεί να κινείται μέσα στα φυσικά όρια του δεύτερου, ταυτόχρονα κοινωνικά τα υπερβαίνει.

Αυτή η απόζευξη του τόπου/χώρου από την κοινωνική δραστηριότητα ανοίγει δυνατότητες για την ανάπτυξη νέων μορφών συνείδησης, καθώς το άτομο συμμετέχει πλέον ενεργά και αυτοκριτικά στη γνώση και την πράξη των ευρύτερων δομών και συστημάτων (ιδεολογία, παράδοση, οικονομία, πολιτική εξουσία κ.λπ.) που τον συγκροτούν.

Οι θεωρίες του Άντονι Γκίντενς και του Ούλριχ Μπεκ επιχειρούν να χαράξουν μια ενδιαμέση οδό. Υπό το πρίσμα τους, οι τοπικές κοινωνίες και οι πολιτισμικές κοινότητες δεν ενσωματώνουν άκριτα τις οικονομικές και ιδεολογικές αξίες που οι υπέρμαχοι της παγκοσμιοποίησης βλέπουν να διαχέονται σε κάθε γωνιά του πλανήτη, ούτε όμως και καθοδηγούνται απαρέγκλιτα από τις ιδεολογικές αξίες και δομές των παραδόσεών τους.

Η ενδεχόμενη προσαρμογή ή αντίστασή τους και οι ποικίλες μορφές τους επηρεάζονται καθοριστικά από ενδιαμέσες δομές και από νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής και δραστηριοποίησης που δεν εστιάζονται απαραίτητα στο κράτος, και οι οποίες μεταμορφώνουν την ατομική και συλλογική συνείδηση.

Ένα παράδειγμα είναι τα υπερεθνικά κοινωνικά κινήματα (transnational social movements), κατά τον Μπεκ, όπως το οικολογικό κίνημα στο οποίο και αναφέρεται. Ο Γκίντενς βλέπει την κοινωνική δράση να αναπτύσσεται μέσα στο πλαίσιο θεσμών που συνδέονται δίκως να επικεντρώνονται απαραίτητα στο κράτος, αλλά είναι λιγότερο σαφές σχετικά με το ποιοι είναι (ή θα μπορούσαν να είναι) οι θεσμοί αυτοί, όπως και για τους συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους επιδρούν στο κράτος και στην εθνική κυριαρχία.

Η θεωρητική τους συμβολή στη διάνοιξη μιας μέσης οδού είναι πολύ σημαντική και έχει επηρεάσει πολλούς μελετητές που δουλεύουν προς μία κοινωνικο- κονστρουκτιβιστική κατεύθυνση και προς τη διαμόρφωση μιας εναλλακτικής και εμπειρικά θεμελιωμένης προσέγγισης.

2. Οι προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης στη «Νέα» Ευρώπη: ενοποίηση και διάσταση.

Η διαίρεση της Ευρώπης μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο σε δύο στρατόπεδα, του δυτικού καπιταλισμού και του ανατολικού κρατικού σοσιαλισμού, πέρα από δύο εχθρικές στρατηγικές συμμαχίες, αντιπροσώπευε και δύο συστήματα με διαμετρικά αντίθετες φιλοσοφίες και μορφές οργάνωσης.

Παρά το χάσμα μεταξύ τους, τα χαρακτήριζε αμφότερα μια ανάλογη και άτυπη λογική, αυτή του λεγόμενου «κοινωνικού συμβολαίου» (social contract), κατά το οποίο οι κυβερνήσεις ανέλαβαν να εγγυηθούν μια σειρά από εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα με αντάλλαγμα τη νομιμοποίησή τους και τη συναίνεση από την πλευρά του πληθυσμού. Και στα δύο συστήματα, η νομιμότητα των κυβερνήσεων και η πολιτική σταθερότητα στηρίχθηκαν σε ένα σύστημα αναδιανομής και κοινωνικής ασφάλειας το οποίο επιτεύχθηκε με πολύ διαφορετικούς τρόπους. Η εγγύηση βασικών κοινωνικών παροχών γενικευμένης μορφής θεωρήθηκε απαραίτητη για τη στήριξη των ευπαθών και μη προνομιούχων στρωμάτων, την αποφυγή των κοινωνικών εντάσεων, καθώς και την επίτευξη εσωτερικής συνοχής και ενσωμάτωσης των ταξικά διαφοροποιημένων και πολιτισμικά ετερογενών κοινωνιών τους.

Στη δυτική Ευρώπη, το μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης και σταθεροποίησης του καπιταλισμού βασίστηκε σ' ένα συνδυασμό του κλασικού φιλελευθερισμού και της απελευθέρωσης του διεθνούς εμπορίου, με τις αρχές του κενσιανισμού στο εσωτερικό του κράτους, την κοινωνική προστασία και διαχείριση των συγκρούσεων. Μέσα στο πλαίσιο της εθνικής οικονομίας αναπτύχθηκαν θεσμικές δομές τριμερούς διαπραγμάτευσης και συμφωνίας ανάμεσα στην κυβέρνηση, τα βιομηχανικά-επιχειρηματικά συμφέροντα και τα εργατικά σωματεία, με σκοπό τη διατήρηση των μισθών σε υψηλά επίπεδα, την ελαχιστοποίηση της ανεργίας και τη χορήγηση ευρέων κοινωνικών παροχών.⁽¹⁷⁾ Αυτό το «κοινωνικό συμβόλαιο» που «εξημέρωσε» τον καπιταλισμό προϋπέθετε τον πλήρη έλεγχο της οικονομικής πολιτικής και διαχείρισης από τα εθνικά όργανα του κράτους, και πήρε την πιο εξελιγμένη και παραδειγματική μορφή του στο περίφημο κράτος πρόνοιας (welfare state) στη δυτική Ευρώπη (με παραλλαγμένη μορφή στη νότια Ευρώπη). Στη νοτιοανατολική-κεντρική Ευρώπη και στην πρώην Σοβιετική Ένωση, το «κοινωνικό συμβόλαιο» του κρατικού σοσιαλισμού είχε ένα περιφερειακό (regional) και ένα εθνικό (national) σκέλος. Το περιφερειακό σκέλος περιλάμβανε παροχές πρώτων υλών από τη Σοβιετική Ένωση προς τα σοσιαλιστικά κράτη του ανατολικού μπλοκ σε χαμηλές τιμές και ενδο-περιφερειακό εμπόριο με ευνοϊκούς όρους.

Αυτό συνδυάστηκε με ένα εθνικό σύστημα ευρέων κοινωνικών παροχών στα επιμέρους κράτη, όπου οι κυβερνήσεις παρείχαν εγγυήσεις για πλήρη απασχόληση, κρατική βοήθεια και επιδοτούμενες τιμές για τον καταναλωτή.⁽¹⁸⁾

Η εντατικοποίηση του ανταγωνισμού στη διεθνή οικονομία και οι επιπτώσεις της πετρελαϊκής κρίσης της δεκαετίας του 1970 άρχισαν να ασκούν και στα δύο συστήματα μεγάλες πιέσεις. Στη δυτική Ευρώπη, η άνοδος στην εξουσία της Μάργκαρετ Θάτσερ στα τέλη της δεκαετίας, του Ρόναλντ Ρήγκαν στις Ηνωμένες Πολιτείες και ως ένα βαθμό του Χέλμουτ Κολ και της χριστιανοδημοκρατικής κυβέρνησης στη Γερμανία σήμανε την άνοδο της δεξιάς και του φιλελευθερισμού ως ανερχόμενου αντίμαχου της σοσιαλδημοκρατίας.

Παρουσιάζοντας συνεχείς αρνητικές αποδόσεις από τη δεκαετία του 1970 και ιδιαίτερα του 1980, οι ήδη ασθενικές οικονομίες του κρατικού σχεδιασμού (state planning) στη νοτιοανατολική και κεντρική Ευρώπη και στην πρώην Σοβιετική Ένωση δυσχέραιναν την ικανότητα των κομμουνιστικών κυβερνήσεων να αντεπεξέλθουν στο κοινωνικό συμβόλαιο. Αλλεπάλληλες εσωτερικές μεταρρυθμίσεις με στόχο να αντιστρέψουν την αρνητική πορεία των οικονομιών δεν απέδωσαν, ενώ ακούσια και σταδιακά συνέβαλλαν σε μια σχετική φιλελευθεροποίηση σε χώρες όπως η Ουγγαρία και η

Πολωνία. Δεδομένης της έλλειψης ανταγωνιστικότητας της οικονομίας τους, το άνοιγμα κάποιων κρατών στη διεθνή αγορά ενέτεινε την ευπάθεια και την κρίση τους. Κάτω από ανάλογες και ισχυρές πιέσεις, η Σοβιετική Ένωση άρχισε να μειώνει τις παροχές βοήθειας και τους ευνοϊκούς όρους εμπορικών συναλλαγών απέναντι στα υπόλοιπα μέλη του σοσιαλιστικού συνασπισμού. Με το εξωτερικό χρέος να διογκώνεται, εντεινόνταν τα εσωτερικά προβλήματα και οι κοινωνικές πιέσεις, που αν και δεν ήταν ορατές, αναδρομικά φαίνεται πως πρέπει να ήταν πολύ κοντά στην επιφάνεια.

Οι παράγοντες που συνέβαλαν στην αποδιάρθρωση του Σοβιετικού μπλοκ και την αποσταθεροποίηση των καθεστώτων του κρατικού σοσιαλισμού δεν ήταν μόνο οικονομικής φύσης αλλά ευδοκίμούσαν και στο πολιτικό και το κοινωνικό επίπεδο όπου εντεινόνταν οι αντιδράσεις. Σημαντικές ήταν οι επιδράσεις των διεθνών διακηρύξεων των ανθρώπινων δικαιωμάτων από τη διάσκεψη του Ελσίνκι το 1973 και μετά, συμβάλλοντας στην ενίσχυση των αντικαθεστωτικών κινημάτων. Οι δραστικές εξελίξεις στις μαζικές επικοινωνίες κατέστησαν όλο και πιο διάτρητα τα εδαφικά, πολιτικά και ιδεολογικά σύνορα και συνέβαλαν στις κοινωνικές αντιδράσεις και τις μαζικές κινητοποιήσεις στο δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1980 (ή και πιο πριν, όπως με το εργατικό κίνημα της «Αλληλεγγύης» στην Πολωνία), οδηγώντας τελικά στην πτώση των καθεστώτων. Ήταν πραγματικά εκπληκτικό και ίσως ενδεικτικό της έντονης εσωτερικής σήψης που είχαν υποστεί το πόσο εύκολα και δίχως αντίσταση (με εξαιρέσεις όπως η Ρουμανία του Τσαουσέσκου και η Γιουγκοσλαβία) οι ηγετικές ομάδες των κομμουνιστικών κομμάτων παρέδωσαν (θα μπορούσε να πει κανείς) την εξουσία και προσχώρησαν σε συμφωνίες με τις αντικαθεστωτικές δυνάμεις. Παρατηρητές επινόησαν τον όρο «βελούδινη επανάσταση» για να χαρακτηρίσουν αυτή την τόσο ρηξικέλευθη, αλλά παρ' όλα αυτά, σχετικά ήπια μετάβαση.

Ενώ στην ανατολική Ευρώπη οι πιέσεις της διεθνούς οικονομίας έδρασαν καταλυτικά συμβάλλοντας σταδιακά στην αποσύνθεση και διάλυση των συστημάτων, στη δυτική Ευρώπη συντέλεσαν στην ενίσχυση των διαδικασιών ενοποίησης. Παρά το γεγονός ότι τη δεκαετία του 1970 και την περίοδο μέχρι το 1984-85, η πορεία της ενοποίησης βρισκόταν τυπικά σε πλήρη στασιμότητα, τα μέλη-κράτη παραδόξως απώλεσαν ουσιαστικά κομμάτια της αυτονομίας τους, όπως επισημαίνουν μελετητές και άριστοι γνώστες της ιστορίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης.⁽¹⁹⁾ Με την τεχνολογική εξέλιξη, την αναδιοργάνωση της παραγωγής σε παγκόσμιο επίπεδο και την εκρηκτική αύξηση διασυνωριακών μετακινήσεων, τη δεκαετία του 1980 έγινε ξεκάθαρα αντιληπτή η μη αειδιαιρέτητα των εθνικών οικονομικών στρατηγικών.

Η μετάθεση λειτουργιών, όπως η ρύθμιση των αγορών και των κανόνων ανταγωνισμού στο ευρωπαϊκό επίπεδο, καθώς και τα πρώτα βήματα προς τη νομισματική ένωση τη δεκαετία του 1980, αφαίρεσαν επιπλέον τον έλεγχο των εθνικών οικονομιών από τα κράτη-μέλη της δυτικής Ευρώπης.⁽²⁰⁾ Εν συνεχεία, με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και τη Συμφωνία του Σένγκεν, λειτουργίες όπως ο έλεγχος και η διαφύλαξη των συνόρων, παραδοσιακά στον πυρήνα της κρατικής και εθνικής κυριαρχίας, πέρασαν επίσης στο ευρωπαϊκό επίπεδο. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, όλες οι βασικές λειτουργίες του κράτους, υποστηρίζει ο Ουάλας, είχαν ήδη ξεφύγει από τον πλήρη έλεγχο των εθνικών οργάνων, εκτός από μία: την παροχή κοινωνικής ασφάλειας.

Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης αντιπροσωπεύει γενικά μια νεοφιλελεύθερη στροφή ανταποκρινόμενη στις πιέσεις του διεθνούς ανταγωνισμού. Η έμφασή της αφορά την προσαρμογή στις επιταγές της αγοράς και στην ανάγκη οικονομικής αποδοτικότητας, ενώ προβάλλει πολύ μικρότερο ενδιαφέρον για ζητήματα αναδιανομής και κοινωνικής ασφάλειας καθώς και για τη θέσπιση μέτρων και θεσμών σ' αυτή την κατεύθυνση. Όλα τα κράτη-μέλη εφαρμόζουν μια αυστηρή δημοσιονομική πολιτική που επιβάλλει εξοικονόμηση ή και περικοπή των κοινωνικών παροχών από το δημόσιο προϋπολογισμό, ενώ υπάρχουν και πιέσεις για απορύθμιση των αγορών εργασίας.⁽²¹⁾ Κάποιοι ομιλητές του συνεδρίου της Παντείου επεσήμαναν ότι υπάρχουν ενδείξεις ανάδυσης ενός απολυταρχικού καπιταλισμού που καλλιεργεί τα δεξιά λαϊκιστικά

κινήματα και υπονομεύει τη φιλελεύθερη δημοκρατία.⁽²²⁾ Καίτοι οι πιέσεις προς αναδιάρθρωση που υφίσταται το κράτος- πρόνοιας στη δυτική και νότια Ευρώπη είναι έντονες, γνωστοί μελετητές του αμφισβητούν την άποψη ότι έχει (τουλάχιστον έως τώρα) υποστεί αποσύνθεση εξαιτίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης, ισχυριζόμενοι ότι δεν υπάρχουν στοιχεία που να δίνουν σαφή εικόνα ότι συντρέχει κάτι τέτοιο.⁽²³⁾ Μάλιστα, υποστηρίζουν, είναι εκπληκτικό το ότι έχει διατηρηθεί σε τόσο ακέραιο βαθμό, παρά τις αποδιαρθρωτικές πιέσεις που υφίσταται.

Είναι πιθανόν οι ευρωπαϊκές ελίτ να έχουν βαθιά επίγνωση του τεράστιου κόστους πολιτικών επιλογών που θα συνελοούσαν στη συρρίκνωση του κράτους-πρόνοιας, όχι μόνο για τη νομιμότητά τους αλλά και για την ίδια τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, και έχουν αντισταθεί σε μια σαφή αλλαγή πλεύσης προς εκείνη την κατεύθυνση.

3. Πολιτική και επιστήμη: το παράλληλο στοίχημα για την «κατάληψη του κέντρου».

Ο διάλογος και η αντιπαράθεση γύρω από το θέμα της παγκοσμιοποίησης, που περιγράψαμε στο πρώτο μέρος του άρθρου, εγείρει ζητήματα επιστημολογικής αναθεώρησης των θεωρητικών και μεθοδολογικών κατευθύνσεων, αναζητώντας μια σύγκληση ή έναν ενδιάμεσο συνδυασμό των διαμετρικά αντίθετων ορθολογιστικών και μετα-δομικών προσεγγίσεων.

Ανάμεσα στις υλιστικές θεωρήσεις αφενός και τις ιδεατές μεταβλητές αφετέρου, ανάμεσα στις οικουμενικές θεωρίες και επεξηγήσεις, από τη μια, και τις ιδιαίτερες εθνογραφίες και διηγήσεις, από την άλλη, το στοίχημα για την «κατάληψη του μεσαίου χώρου» όπως επεσήμανε ένας από τους εισηγητές του συνεδρίου της Παντείου, εξακολουθεί να υφίσταται.⁽²⁴⁾ Μόνο μια θεωρητική κατεύθυνση του «μεσαίου χώρου» μπορεί να κατανοήσει και να εξηγήσει καλύτερα τις εξελίξεις στην Ευρώπη.

Όπως φαίνεται από την πολύ συνοπτική περιγραφή στο προηγούμενο μέρος του άρθρου, τα τελευταία είκοσι πέντε περίπου χρόνια παρατηρούμε στην Ευρώπη μία συμπίεση του εθνικού κράτους, ταυτόχρονα από πάνω και από κάτω, αφενός από παράγοντες που πηγάζουν από τη διεθνή οικονομία και αφετέρου από δυνάμεις και εσωτερικές αλλαγές που συνελούνται στους κόλπους των εθνικών κοινωνιών.

Στα κράτη του υπαρκτού σοσιαλισμού, αυτή η διπλή συμπίεση οδήγησε σταδιακά στην αποδιάρθρωση του περιφερειακού συστήματος της Σοβιετικής ηγεμονίας καθώς και των επιμέρους καθεστώτων.⁽²⁵⁾ Ενώ η πολιτική οικονομία του κρατικού σοσιαλισμού κατέρρεε, τα κράτη αυτά επαναδιεκδίκησαν την εθνική τους κυριαρχία και αυτονομία από τη Σοβιετική ηγεμονία. Η πτώση των καθεστώτων πήρε εθνικό χαρακτήρα, ενώ στις σοσιαλιστικές ομοσπονδίες όπου ήδη υπήρχαν προ-κρατικές δομές στο επίπεδο των επιμέρους δημοκρατιών, επέφερε ταυτόχρονα και τη διάλυση του ομοσπονδιακού κράτους.

Η αναβίωση της εθνικής συνείδησης ενδεχομένως λειτούργησε ως μια βάση για τη διεκδίκηση της κρατικής ανεξαρτησίας από τον περιφερειακό ηγεμόνα, όπως και ως μορφή συλλογικής δραστηριοποίησης απέναντι στον πολιτικό αυταρχισμό των καθεστώτων. Απ' την άλλη, τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας απάντησαν στην προαναφερθείσα διπλή συμπίεση δρώντας προς την αντίθετη κατεύθυνση, αποδεσμεύοντας κομμάτια της εθνικής κυριαρχίας τους και μεταθέτοντάς τα στο ευρωπαϊκό επίπεδο. Κατάφεραν έτσι αποτελεσματικά να διατηρήσουν τη σταθερότητα στην πολιτική τους οικονομία.

Το ερώτημα εάν η Ευρωπαϊκή Ένωση συνέβαλε ουσιαστικά σ' αυτή τη δυνατότητα σταθεροποίησης των εθνικών κρατών-μελών ή, αντιθέτως, συνετέλεσε (και εξακολουθεί να συντελεί) στην αποσταθεροποίησή τους παραμένει ζωντανό καθώς οι διαδικασίες της ενοποίησης αγγίζουν πλέον ζητήματα ταυτότητας και δημοκρατικής συμμετοχής.

Όπως φαίνεται από την παραπάνω σύγκριση, η διαμόρφωση των συμφερόντων των πολιτικών ηγεσιών, οι επιλογές των κυβερνήσεων αλλά και η συμπεριφορά (ενεργητική ή παθητική) των κοινωνιών απέναντι στις πιέσεις της παγκόσμιας οικονομίας υπήρξαν πολύ διαφορετικές στα δύο «στρατόπεδα» της Ευρώπης. Ενώ στα κράτη του σοσιαλιστικού μπλοκ η εθνική συνείδηση και η πολιτισμική ταυτότητα έπαιξαν κεντρικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισαν τις πιέσεις αυτές, στα κράτη της δυτικής και νότιας Ευρώπης οι παράγοντες αυτοί μπήκαν σε δεύτερη μοίρα, - πιο καθοριστική στάθηκε η έμφαση στην οικονομική προσαρμογή. Ενώ στην πρώτη περίπτωση επαναδιακδίκησαν την εθνική κυριαρχία, στη δεύτερη επέλεξαν να την αποποιηθούν. Αυτή η σχηματική σύγκριση δείχνει το σύνθετο και αμφίδρομο τρόπο με τον οποίο συσχετίζονται το κράτος και το διεθνές σύστημα, η πολιτισμική-εθνική ταυτότητα και οι επιταγές της οικονομίας.

Έχοντας αντιμετωπίσει τη διπλή συμπίεση του κράτους μέσα από ταυτόχρονες διαδικασίες ενοποίησης και διάσπασης, η «Νέα» Ευρώπη βρίσκεται μπροστά σε μεγάλες προκλήσεις ανασυγκρότησης. Πώς επαναπροσδιορίζονται οι δομές εξουσίας και διακυβέρνησης, η ικανότητα νομιμοποίησής τους, η ιδιότητα του πολίτη και οι μορφές συλλογικής ταυτότητας και δημοκρατικής συμμετοχής που αναπτύσσονται; Αυτά είναι μερικά από τα κύρια ζητήματα που διαπραγματεύτηκαν οι εισηγητές του συνεδρίου «Η Δημοκρατία πέρα από το Έθνος-Κράτος», και στα οποία θα αναφερθούμε συνοπτικά παρακάτω.

Στην ανατολική, κεντρική και νοτιοανατολική Ευρώπη και στην πρώην Σοβιετική Ένωση, τα πρώην κράτη του υπαρκτού σοσιαλισμού εξακολουθούν να διανύουν μια «τριπλή μετάβαση». Ανασυγκροτώντας τις οικονομίες τους στο μοντέλο της αγοράς, προσπαθώντας να σταθεροποιήσουν τους νεοσύστατους δημοκρατικούς θεσμούς και ταυτόχρονα να επαναπροσδιορίσουν την ιδιότητα του πολίτη, προσβλέπουν τα περισσότερα σε μια μελλοντική ένταξη στους θεσμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η μετάβαση στην οικονομία της αγοράς έχει οξύνει τις κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες δημιουργώντας μεγάλη δυσανεμία, ακόμη και εντάσεις, κυρίως επειδή λαμβάνει χώρα σε κοινωνίες με σημαντικό αριθμό θρησκευτικών, εθνικών και άλλων μειονοτήτων, και ταυτόχρονα με δεδομένη τη συρρίκνωση του εκτενούς συστήματος κοινωνικής ασφάλειας που απολάμβαναν οι σοσιαλιστικές κοινωνίες.

Οι συνθήκες αυτές δυσχεραίνουν τη θεμελίωση της πολιτικής νομιμοποίησης στις νεοσύστατες δημοκρατίες και εξασθενούν την κοινωνική συνοχή που σε ορισμένες περιπτώσεις είναι ήδη ευάλωτη από τις αντικρουόμενες εθνικές και μειονοτικές διεκδικήσεις. Πολλές εισηγήσεις του συνεδρίου αναφέρθηκαν στις δυσκολίες που συναντά η προσπάθεια πολιτικής ενσωμάτωσης των μειονοτήτων.⁽²⁶⁾ Η οικοδόμηση ενός δημοκρατικού πολιτεύματος βασισμένου στην εγγύηση των δικαιωμάτων του πολίτη έρχεται συχνά αντιμέτωπη με αντικρουόμενα αιτήματα των εθνικών και περιφερειακών μειονοτήτων.⁽²⁷⁾

Στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η ανησυχία για περαιτέρω απώλειες της εθνικής κυριαρχίας και της πιθανολογούμενης αποδιάρθρωσης του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας είναι διάχυτη ανάμεσα στους Ευρωπαίους.

Αυτό επιβεβαιώθηκε πρόσφατα και από το αρνητικό αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος στη Δανία για την ένταξη της χώρας στη Νομισματική Ένωση (ONE). Είναι φαινόμενα ιδιαίτερα έντονα και καλλιεργούν έναν ευρύτερο σκεπτικισμό για την ευρωπαϊκή ενοποίηση εξαιτίας της αυξανόμενης μετάθεσης εξουσιών και δικαιοδοσιών από το εθνικό στο ευρωπαϊκό επίπεδο στο οποίο οι θεσμοί δεν είναι δημοκρατικοί ούτε υπόλογοι στη βούληση των Ευρωπαίων. Αρκετές εισηγήσεις του συνεδρίου αναφέρθηκαν έμμεσα ή άμεσα στο περίφημο «δημοκρατικό έλλειμμα» της ΕΕ και στις τάσεις που υπάρχουν προς διεύρυνση αντί για συρρίκνωσή του.

Το ζήτημα της δημοκρατικής μεταρρύθμισης στην ΕΕ, π.χ. μέσω της ανάληψης ουσιαστικών εξουσιών από το εκλεγμένο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ή της θέσπισης ευρωπαϊκού συντάγματος, βρίσκεται στο κέντρο του ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος και του πολιτικού διαλόγου. Πολλές εισηγήσεις επεσήμαναν τις δυσκολίες μιας τέτοιας μεταρρύθμισης, δεδομένης της πολυμορφίας και ετερογένειας της ΕΕ καθώς και την ανάγκη ανάπτυξης μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Ταυτόχρονα όμως με την αναζήτηση μιας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας ως βάσης αποτελεσματικής και δημοκρατικής συμμετοχής, προβάλλονται και αιτήματα για ειδικά δικαιώματα αυτονομίας και συλλογικής αντιπροσώπευσης από υπο-εθνικές ομάδες (sub national groups), μειονότητες και μετανάστες. Όπως επεσήμαναν κάποιες παρουσιάσεις, συγκεκριμένες δομές και πολιτικές της ΕΕ δίνουν κίνητρα για μορφές κινητοποίησης και διεκδίκησης σε τέτοια βάση. (28)

Αρκετές εισηγήσεις προσπάθησαν να υπερβούν το διπολισμό εθνικό κράτος- ευρωπαϊκό υπερκράτος μιλώντας για πολυεπίπεδη διακυβέρνηση (multi-level governance) που δεν εστιάζεται ούτε στο ένα ούτε στο άλλο. Στην ίδια κατεύθυνση, εισηγήσεις αναφέρθηκαν και στη δυνατότητα διαμόρφωσης πολυσχιδικής ταυτότητας (multiple identity) κατά την οποία η ανάπτυξη μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας μπορεί να εστιάζεται στην εμπέδωση της ιδιότητας του Ευρωπαίου πολίτη, συνυπάρχοντας παράλληλα με τις διάφορες εθνικές, εθνοτικές και πολιτισμικές ταυτίσεις των Ευρωπαίων λαών.

Επίσης συζητήθηκαν η ανάγκη και οι προϋποθέσεις δημιουργίας μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας (που αυτή τη στιγμή υπάρχει μόνο ανάμεσα στις ελίτ) σε ευρύτερη βάση, η οποία θα συνέβαλλε στη συμμετοχή του μέσου Ευρωπαίου στα ζητήματα της Ένωσης και στην ανάπτυξη μιας κοινής ιδιότητας του πολίτη.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Να σημειωθεί ότι οι όροι «έθνος-κράτος» και «εθνικό κράτος» έχουν κυριολεκτική σημασία μόνο κατά προσέγγιση, καθώς λίγα είναι τα κράτη που πραγματικά είναι εθνικά ομοιογενή. Μας παραπέμπουν στο μοντέλο και την ιδεολογία του «έθνους-κράτους», που κατά το γνωστό ορισμό του Έρνεστ Γκέλνερ (Έθνη και Εθνικισμός, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια) επιδιώκει την απόλυτη αντιστοιχία ή ενότητα της πολιτικής μονάδας με την πολιτισμική κοινότητα, κάτι που σε πολλά (ίσως στα περισσότερα) κράτη ποτέ δεν επιτεύχθηκε πλήρως στην πράξη.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Ενδεικτικά μόνο αναφέρω τις παρακάτω: Από την πλευρά της πολιτικής οικονομίας, David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt and Jonathan Perraton, *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*, Cambridge: Polity Press, 1999, Paul Hirst and Grahame Thompson, *Globalization in Question*, 2nd edition, Cambridge: Polity Press, 1999, David Held, *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance*, Cambridge: Polity Press, 1995. Από την πλευρά της κοινωνιολογίας, Ronald Robertson, *Globalization - Social Theory and Global Culture*, London: Sage Publications, 1992, David Harvey, *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Cambridge: Blackwell Publishers, 1989.
2. Martin Rhodes, «A New Social Contract? Globalisation and West European Welfare States» European University Institute, Working Paper RSC No.96/43, σελ.2.
3. Simon Reich, «What is Globalization? Four Possible Answers» Working Paper #261, The Helen Kellogg Institute for International Studies, University of Notre Dame, December 1998, 7.
4. David Held & Anthony McGrew, «The Great Globalization Debate: An Introduction», David Held and Anthony McGrew (eds.) *The Global Transformations Reader*, 1-45, Cambridge: Polity Press, 2000, 19.
5. Για το διαχωρισμό αυτό, δες Paul Hirst and Grahame Thompson, «Globalization - A Necessary Myth?», David Held and Anthony McGrew (eds.) *The Global Transformations Reader*, 68-75, Cambridge: Polity Press, 2000.
6. Steven Krasner, «Compromising, Westphalia», *International Security* 20, No.3 , Winter 1995.

7. Manuel Castells, «The Global Econo-my», David Held and Anthony McGrew (eds.) *The Global Transformations Reader*, 259-273, Cambridge: Polity Press, 2000.
8. Για παράδειγμα, οι Χελντ και ΜακΓρού σημειώνουν πως η ημερήσια διακίνηση κεφαλαίου στις αγορές συναλλάγματος σήμερα είναι εξήντα φορές μεγαλύτερη από αυτή των παγκόσμιων εξαγωγών ανά έτος την περίοδο 1890-1914, ενώ σήμερα η κλίμακα και η εντατικοποίηση του εμπορίου υπερβαίνουν κατά πολύ την αντίστοιχη της περιόδου 1890-1914. David Held and Anthony McGrew, σελ.23.
9. Susan Strange, *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
10. Robert Keohane, «Hobbes' s Dilemma and Institutional Change in World Politics: Sovereignty in International Society», Hans-Henrik Holm and Georg Sorensen (eds.) *Whose World Order? Uneven Globalization and the End of the Cold War*, Boulder, Colorado: Westview Press, 1995.
11. Fukuyama, Francis. «The end of history?» *The National Interest*, Summer 1989.
12. David Harvey, *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Blackwell, 1989.
13. Cox (1996), σελ. 23.
14. Cox (1997), σελ. 57.
15. Για μια πολύ καλή εισαγωγική παρουσίαση και ανάλυση των κοινωνιολογικών θεωριών για την παγκοσμιοποίηση, δες Kate Nash, *Contemporary Political Sociology - Globalization, Politics and Power*, Oxford: Blackwell, 2000, κεφάλαιο 2.
16. Anthony Giddens, *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge: Polity Press, 1991), Ulrich Beck, *The Reinvention of Politics: Rethinking Modernity in the Global Social Order*, Cambridge: Polity Press, 1997.
17. Robert Cox, «Structural Issues of Global Governance: Implications for Europe», in Richard Falk & Tamas Szentes (eds.) *A New Europe in the Changing Global System*, Paris: UN University Press, 1997. Επίσης του ιδίου, «A Perspective on Globalization», in James H. Mittelman (ed.) *Globalization: Critical Reflections*, London: Lynne Rienner, 1996.
18. Για μια πολύ καλή ανάλυση της δομής του κρατικού σοσιαλισμού ως περιφερειακού και εθνικού συστήματος από την πλευρά της πολιτικής επιστήμης, δες Valerie Bunce, *Subversive Institutions*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, ειδικά τα κεφάλαια 2-3.
19. William Wallace, «Rescue or Retreat? The Nation-State in Western Europe, 1945-1993», Peter Gowan and Perry Anderson (eds.) *The Question of Europe*, 21-50, London: Verso, 1997.
20. Αντίθετα, μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1960, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα (ΕΚ) εξυπηρετούσε πολύ καλά τα εθνικά συμφέροντα και ήταν πλήρως αντίστοιχη με την έννοια της εθνικής κυριαρχίας και αυτονομίας. Δες Wallace σελ. 37.
21. Loukas Tsoukalis, «The European Agenda: Issues of Globalization, Equity and Legitimacy» Jean Monnet Chair Paper Series No.49, Robert Schuman Center, European University Institute, 1998.
22. Εισήγηση του Wilhelm Heitmeyer, «New Capitalism, Development of Democracy and Right-Wing Populism» στο συνέδριο «Η Δημοκρατία πέρα από το Έθνος-Κράτος», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 5-7 Οκτωβρίου 2000.
23. Martin Rhodes, «Why EMU is (or May be) Good for European Welfare States», Paper presented in the European Forum Seminar, Robert Schuman Center, European University Institute, Florence, October 26, 2000.
24. Εισήγηση του Corneliu Bjola, «European Integration, Collective Identity and Irony». Παρουσιάστηκε στο πάνελ «Η Ευρωπαϊκή Ένωση: Θεωρία και Θεσμοί», στο συνέδριο «Η Δημοκρατία πέρα από το Έθνος-Κράτος», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 5-7 Οκτωβρίου 2000.
25. Το βιβλίο της Valerie Bunce (υποσημείωση χix) περιέχει μια άριστη περιγραφή και ανάλυση της αλληλοσύνδεσης των περιφερειακών και εθνικών διαστάσεων του κρατικού σοσιαλισμού.
26. Εισηγήσεις των Elena Klitsounova, «Nation-Building and Transition to Democracy in Post-Soviet Belarus: Connected Failure?» Birol Akgun, «The Salad Bowl or the Melting Pot? Citizenship Policies and Representation of Minorities in the Post-Communist Balkan States», Aleksandar Fatic, «Human Rights and International Sanctions: Towards a Participatory Interpretation of Democratic Change in the Balkans».

27. Εισήγηση του Antony Todorov, «Beyond National Identity: Post-Communist Societies between Nationalism and Democracy,» στο συνέδριο «Η Δημοκρατία πέρα από το Έθνος-Κράτος», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 5-7/10/2000.
28. Elisa Roller, «Beyond the Nation-State: Sub-National Authorities and European Integration», Virginie Guiraudon, «Migrant Ethnic Communities and the European Union: Opportunities and Constraints for Interest Representation».

Ντία Αναγνώστου

** Το Civilitas.GR και ο «ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ» προτίθενται να απομακρύνουν το κείμενο αυτό από την Ιστοσελίδα τους, εάν η αναδημοσίευσή του προσβάλλει κεκτημένα πνευματικά ή εμπορικά δικαιώματα (info@civilitas.gr)*